

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА ПО ЛИТЕРАТУРА И ЕТНОЛОГИЯ

Гергана Иванова Асенова

**ИДЕЯТА ЗА РОДНОТО В УЧЕБНИКАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ 60 -ТЕ
ГОДИНИ НА XIX ВЕК ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ

НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР“

*Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.1. Филология
Научна специалност: История на българската литература*

Научен ръководител: Доц. д-р Елена Азманова - Рударска

Научно жури:

1. Проф. д-р Стилиян Стоянов – ЮЗУ „Н. Рилски“ – Благоевград
2. Доц. д-р Роман Хаджикосев – ЮЗУ „Н. Рилски“ – Благоевград
3. Проф. д-р Ангел Петров – СУ „Св. Климент Охридски“
4. Доц. д-р Надежда Александрова – СУ „Св. Климент Охридски“
5. Доц. д-р Александра Антонова – Институт за литература към БАН

БЛАГОЕВГРАД, 2026 ГОДИНА

Обем и структура на дисертацията:

Дисертационният труд „Идеята за родното в учебникарската литература от 60-те години на XIX век до Първата световна война“ съдържа 234 страници и се състои от увод, три глави, заключение, научна библиография и библиография за използваните източници.

Дисертационният труд е обсъден на заседание на Катедрата по литература и етнология при Филологическия факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски – Благоевград, проведено на 17.12.2025 г.

Публичната защита ще се проведе на 30.03.2026 г. от 13.00 ч. в зала 412 на УК № 1.

Материалите по защитата са на разположение в кабинет 471, Учебен корпус №1, ул. „Иван Михайлов“ № 66, Благоевград.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

Увод.....	5
ПЪРВА ГЛАВА	
Концептуализация на идеята за родно в учебникарската литература	
1. Темата за родното във възрожденската и в новата учебникарска книжнина.....	10
2. Преглед на типовете текст (учебник, христоматия, читанка, буквар).....	12
3. Хипостази на родното от 60-те години на XIX век до Първата световна во.....	14
4. Интерпретативни постановки.....	16
ВТОРА ГЛАВА	
Моделиране на учебникарската литература	
1. Неофит Рилски	19
2. Драган Манчов.....	21
3. Петко Славейков.....	22
4. Иван Вазов и Константин Величков.....	27
5. Тодор Влайков.....	29
6. Иван Дорев.....	31
ТРЕТА ГЛАВА	
Формиране на образната символика и следосвобожденски репрезентации на символните модели	
1. Символите на родното просветителско начало в учебникарската книжнина.....	32
2. Кирил и Методий и началото на родното.....	38
3. Паисий Хилендарски и конструирането на българската памет.....	40
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	42
БИБЛИОГРАФИЯ.....	42

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНАТА В АВТОРЕФЕРАТА	
ЛИТЕРАТУРА.....	43
НАУЧНИ ПРИНОСИ.....	46
СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ	
ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	47
НАГРАДИ.....	48

Този труд изследва литературни текстове, проявления на художествената литература в учебникарската книжнина. Различните проекции на идеята за родното, представени в хронологични, идейни, художествени и исторически аспекти при възникването на българската учебникарска книжнина от зората на нейното създаване до Първата световна война. Посоченият период в темата на дисертацията предполага проучването на разнообразни източници (читанки, буквари, христоматии) и критически материали (монографии, научни статии, библиографична и биографична информация). Поставен на теоретична основа, емпиричният материал дава основание за изграждането на хипотези, които възникват в процеса на ексцерпиране на „суровите“ текстове и актуалните съвременни критически разработки, свързани с тях, води до достоверност на резултатите.

Комплексът от концептуално-семантични отношения при означаването на понятието „родно“ в учебникарската литература през изследвания период обхваща разнообразни реинтерпретации на образи и символи, поднесени интертекстуално в учебните книги.

Литературният текст в учебникарската книжнина постепенно придобива своя художествен вид и започва да се доближава до критериите за естетическото. Той носи послания, които изграждат личностното светоусещане на читателя. В условията на зараждащата се модерност (след средата на XIX век) литературата представя събитията от миналото на общността и обема познанието за родовата принадлежност. Разнообразни учебникарски издания предоставят плодотворно изследователско поле за поведението на литературния текст и вписването на образи на родното в разказите като повествователни учебни текстове, които представят исторически събития от миналото на общността. Най-напред процесът се наблюдава в учебниците по четене (букварите и читанките са основните носители на литература, свързана с българското). По-късно подобно

поведение на текста се забелязва и в учебниците по история и география — „Обзор истории славянских литератур” (Пипин 1884), „Сборец из живота на български по отлични мъже“ (Русески 1887) и др. В „Кратки разкази и биографии от всеобщата и българската истории. За основните училища“ разказът „Св. Кирил и Методий и техните ученици” (Горов 1884: 60-63) съдържа исторически данни, които са умело съчетани с висока степен на художествена изразност и описателност. Учебниците по география¹ съдържат пространствените специфики на отечеството. Нерядко географските измерения се охудожествяват и стават част от съдържанието на читанки и христоматии – „Читанка за първо отделение“ на Петко Славейков (1883 г.), „Читанка за четвърто отделение“ на Тодор Влайков (1903 г.), „Читанка за трето отделение“ на Г. Балтаджиев (1908 г.) и др.

Многообразните жанрови прояви на образователните текстове поставят понятието „родно“ в контекста на възрожденските и на следосвобожденските ментални процеси, които са свързани с познавателния, а оттам и с учебния процес (синонимизират се), и протичат при възникването и при поетапното развитие в полето на учебникарската литература от 60-те години на XIX век до Първата световна война.

Идеята за родното се вгражда в ученическото съзнание чрез възприемането на художествени творби, които навлизат в обучителните книги след преминаването от килийно към светско образование. Периодът, в който най-осезателно се активизира експонирането на възприятието за родно, за да се достигне до цялостната представа за него, започва след средата на XIX век.

Настоящата дисертация **има за цел** да проучи какви са проявленията на родното в литературния текст и по какъв начин са вградени в полето на учебникарската книжнина в периода от 60-те години на XIX век до

---

¹ По време на изследвания период се срещат често под наименованието „Землеописание“.

Първата световна война. Възникват няколко важни **изследователски въпроси**:

1. През какви периоди преминава развитието на българската учебникарска книжнина?
2. Как е изградена системата от фигури, образи и символи на родното за българската общност?
3. Кои са те и как са представени в учебникарската книжнина?

Основен обект и предмет на изследването е литературният текст в учебникарската книжнина. Темата за родното е рефлексивен аспект, чрез която се проявява гледната точка на общността в прехода от колективно към лично. Идеята за родното е водеща в българската учебникарската книжнина във всички етапи на нейното литературно и историческо развитие. Понятието „родно“ се поставя в контекста на възрожденските и следосвободенските ментални процеси, които са свързани с познавателния, а оттам и с учебния процес, и протичат при възникването и при поетапното развитие в полето на учебната дейност сред българската общност от 60-те години на XIX век до Първата световна война.

Заглавието на настоящата научна разработка акцентира върху литературноисторическото търсене, което се основава на границите, очертани в работното поле на дисертацията. Разглеждат се основни източници (читанки, христоматии, буквари, учебници и учебни помагала), които се отличават със сходни тематични модели, даващи обективна идейна представа за разбирането на понятието „родно“ сред българската общност.

Изследват се семантичните стойности на понятието „родно“ през литературните текстове, вложени в учебниците. Водещ маркер е родството, което първосигнално се свързва най-напред с кръвната връзка, с

рожденото в живота на човека. Родината се разглежда като топос, защото се ситуира като основно ментално поле, обемащо чувството за принадлежност сред хората. В учебникарската литература родният език се синонимизира с майчин или бащин език и приет за индивидуален оразличителен белег, се превръща в идеен изразител на родното начало за общността. Той е отличителният знак за идентичност, изконната връзка с предците, непреходната ценност за личността. Понятието за „свое“ като географско пространство на дома, селото, града, района винаги се припокрива с представата за отечеството и произхода на личността. Генезисът на общността е кодифициран в разбирането за родно, което се позиционира като водещо за понятийния апарат на изследователския труд.

Разработката се базира на проучването на извори, въз основа на които се изгражда представа за развитието на жанровото многообразие на учебните текстове, вложени в съдържанието на обучителните книги и помагала. Изчерпателно се разглеждат учебници и учебни помагала, в които идеята за родното присъства най-активно и реализира най-ясно своите проявления.

Предназначението на всяка учебна книга е да дава знания, да гради умения, но тя притежава и силата да възпитава, да внушава и утвърждава идеи. Тези нейни функции изпълняват ключова роля при съхранението на нравствените ценности и при преодоляването на кризисни ситуации в исторически план. От втората половина на XIX век до Първата световна война вниманието на българските създатели, издатели и разпространители на учебникарска книжнина се фокусира и върху този аспект.

Факторите, които повлияват развитието на различните измерения на „своето“ са предположени от разнообразни културни, исторически, политически и социални предпоставки, свързани с процесите на трансформация между **колективната** и **индивидуалната** памет. Учебникарската книжнина вмести в съдържанието си тези фактори. Те

имат пряко въздействие върху субективната природа на личността и нейната сила за приобщаване, за да може да осмисли и да възприеме общността и да превърне „Аз“ - формата в принадлежностна цялост, в „Ние“. Тези компоненти изграждат концепцията, проектирана в полето на литературните текстове като водещи и нравоучителните, опознавателните, историческите текстове като допълнителни. Те функционират като учебни по време на проучвания период.

Разработването на темата за родното привлича вниманието на редица учени в областта на хуманитарните науки. В помощ на изследователските усилия са привлечени монографии, научни статии и критически разработки на редица водещи учени в областта. Проучени и представени са „Българското възраждане и Европа” от Николай Аретов (Аретов 1995), „Възрожденски семинари” на Елена Тачева (Тачева 2011), „Възраждане: България и българите в преход към новото време” от Вера Бонева (Бонева 2005), „Народничеството в българската литература” на Елена Азманова-Рударска (Азманова-Рударска 2014), „Интерпретации на родното в периодичния печат за деца и юноши от началото до средата на ХХ в.” на Таня Казанджиева (Казанджиева 2021), „Възрожденските значения на националното име” на Десислава Лилова (Лилова 2003), „Граждански идеи на българската поезия за деца и юноши (1878-1918)” на Огняна Георгиева-Тенева (Георгиева-Тенева 2014), „Културната памет” на Ян Асман, „Българската литература от Освобождението до Първата световна война” на Милена Кирова (Кирова 2016, 2018, 2020) и редица други.

Основните **методи** на изследване, на които се основава дисертационният труд, са два:

- ✓ литературноисторически
- ✓ съпоставителен

За да се изгради своеобразна парадигма, се разглеждат две епохи, в които се проучват един и същи тип книжнина, изградена по различен модел –

възрожденската и следосвобожденската. Проучват се значими за развитието на българската книжовност автори фигури и съставителски изяви по време на десетилетията в които възниква и се развива учебникарската книжнина до Първата световна война. Разглежда се индивидуалното отношение на писатели, поети, съставители, издатели и спомоществователи към „родното“, отразено по различен начин в учебните текстове.

Научните търсения съгласно зададените изследователски аспекти очертават рамката на водещата концепция за проследяване на преформулирането в мисленето на народа по време на двата важни за развитието му етапа от литературна и историческа гледна точка — преди и след Освобождението на България, положени в полето на учебникарската книжнина.

Организираната **структура на дисертационния труд** е подчинена на описаните задачи.

Първа глава представя дефинитивните аспекти на понятието „родно“. Проследяват се връзки, които открояват динамиката на развитие на просветителските процеси и мястото, което заема темата за родното във възрожденската и в новата учебникарска книжнина. Съдържанието на главата е разпределено в четири части, които разглеждат последователно развитието на просветителската книжнина от нейното създаване до Първата световна война. Изследва се развитието на знаците в книжнината, които още в различните си **първоначални форми** (през Ранното възраждане) притежават силата да обособяват спецификите на една общност поетапно от безсъзнателното към съзнателното, от колективното към личното. Това дава поле за разкриване на нови дисперсионно - анализационни полета за взаимовръзки в поетапното развитие на идеята за родното като изключително значим фактор за опазване на българската

възрожденска духовност и следосвобожденското просветно развитие. Имената и образите на духовните водачи стават основни теоретични учебни конструкти по време на епохата на Възраждането за учебникарското направление и фигурите им функционират като образи на герои в следосвобожденския период на развитие на учебникарската книжнина.

В контекста на Ранното възраждане родното е отражение на вярата, семейството, дома, традициите на общността и нейните житейски специфики. Учебникарската книжнина от този период се свежда до разнообразната църковна литература, с чиято помощ са се обучавали децата в килийните училища, за да усвоят уменията за четене и писане на черковнославянски език.

В началото на пътя към учебното дело за българите застава Паисиевата история и концепцията, която авторът очертава в нея пред своите сънародници (Марин Дринов, „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“ (1871 г.). Родното започва да се гради чрез знанието за българския род, героя и езика. Възрожденският труд на Паисий Хилендарски въвежда родни словесни модели – езикови, литературни и исторически.

Ян Асман установява, че връзката на „вчерашното с днешното“ между хората в едно общество не е възможна без пренасянето на спомени и образи от миналото чрез повествователната словесност, която служи като смислов мост. Асман, стъпвайки върху теорията на Морис Халбвакс за социалните рамки на паметта, въвежда понятието за „конективна структура“, обозначаващо начините, по които културната памет свързва миналото и настоящето. Посочва два основни аспекта: „нормативния и наративния аспект – аспектът на посочването и на разказването, които позволяват на отделния индивид да каже „ние“ (Асман 2001: 15-16). Наблюденията на Асман дават важна критическа основа при

разглеждането на учебните модели. Наблюдаема е промяната в културата на четене и в културата на възприемане на учебникарската книжнина сред българската общност. Учебниците конструират идеята за родното чрез обхват на различни тематични полета, които свързват „вчерашното с днешното“ (образи на историческата памет, традиции, природни забележителности от българските земи, образа на родния език).

Монографията „Възраждане: България и българите в преход към новото време” от Вера Бонева проследява подробно зараждането на родната книжнина „между Библията и Буквара“ (Бонева 2005: 183). Разглежда развитието на жанровите форми, които до средата на 40-те години запазват синкретичния си характер. Немалка част от тях до 1844 година стават част от учебникарските книги. Това са предимно обръщения, предговори и послеслови („Буквар с различни поучения“ от Петър Берон, „Български буквар“ от Георги Бусилин).

Литературата, в широк смисъл, притежава силата да дава възможност на човека да „вчувства“. По своеобразен начин тя учи своите читатели, създава представи и възпитава родолюбиви ценности („Славянобългарско детеводство“, съставители Неофит Бозвели и Емануил Васкидович, 1835 година). Има силата да преобръща начина на мислене и това е видно в поведението на боголюбивия Софроний Врачански след неговата среща с Паисий, която го трансформира от страдалец в духовен водач.

Загрижен за създаването на по-добро обучение на българските деца, Петър Берон издава през 1824 година първият буквар на български народен език. Той подробно излага в предисловието на „Буквар с различни поучения” мотивите, които го подтикват към осъществяване на високохуманния замисъл да състави обучителна книга, която да разшири възможностите за работа на учителите, като надхвърли стереотипното

църковно обучение, служещо си предимно с помощта на Часослова, Катехизиса и Псалтира.

Фигурите на родното в литературата, създадена през този етап, стават първопричина за осмисляне на принадлежността. Житейският път на Архимандрит Неофит Петров Котленец е осеян с безмерна вяра в достойното бъдеще на българския народ. През 1835 година духовникът отпечатва „Славянобългарско детеводство”. Творбата е важна част от учебникарската книжнина в края на първата половина на XIX век.

Между 50-те и 60-те години повествователните текстове навлизат в живота на българската възрожденска общност основно чрез преводни творби, част от които присъстват в учебното съдържание на родните буквари и читанки. Такова адаптиране се наблюдава в „Началное учение“ на Теодоси Синаитски, 1838 г.; „Български буквар“ от Георги Бусилин, 1844 г.; „Перва понятия за детинско употребление“ от Емануил Васкидович, 1847 г.; „Буквар болгарский за началните училища“, Типография Т. Дивичиан, 1849 г.; „Нов българский буквар“ от Рашко Илиев Блъсков, 1856 г.; „Кратка читанка“ на Петко Славейков, 1869 г.

В процеса на изобретяване на българското неизменно се имплицира фигурата на учителя, будителя, носителя на знанието и на стремежа към свобода чрез знание. Неговата фигура е сред най-значимите във времена на разпад, на изкуствено наложени чужди идеологии и възраждане на народната духовна цялост. Тенденцията за разрастване на процесите на духовното и националното самоопределяне сред българското население все по-отчетливо намира своето изражение в учебникарската книжнина през 60-те и 70-те години на Възраждането. Стремещът към независимост, към националното съзряване и осъзнаване става видим. Приобщаването и принадлежността са основни маркери за вътрешната цялост на личността. В този смисъл филогенетичният дискурс среща своята рационална проекция във втората половина на XIX век. Индивидуалната фигура

(образ, идеен носител на темата за родното) като част от българското общество, съвпада напълно с еволюирането на освободителната идея сред общността. Осъзнатите българи, носителите на идеята за личности от нов тип, се превръщат в основен компонент за многопластово изразяване на културна принадлежност.

Учебникарската книжнина (нейното създаване, съставяне, издаване и разпространение) е основният инструмент на просветното дело. То от своя страна стои в основата на изграждането на всяка народност, защото побира в себе си всички нейни елементи – словото, езика, вярата, историята, традициите, съхранената обредност. През Възраждането именно учебниците изпълняват въвеждащата и идентификационна функция на индивидуализирания образ на родното, чрез който се върви към изграждане на българско съзнание.

Направен е опит за индивидуален преглед на **типовете текст** (буквар, читанка, учебник, христоматия). Представен е емпиричен материал, чрез който се разкриват хипотезните връзки, формите и сюжетите на представяне на идеята за родното. Представени са литературоведки концепции и интерпретативни постановки.

Сред библиографските основи, на които се позовава настоящият дисертационен труд са подбрани следните видове учебници:

- ✓ Съчинения – дават основната информация за зараждането на познавателната литература, която придобива и учебна функция (Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Бозвели и др.);
- ✓ Буквари – първи книги за ограмотяване с целенасочено учебникарско предназначение (Петър Берон, Георги Бусилин, Рашко Блъсков, Димитър Благоев, Драган Манчов и др.);
- ✓ Читанки – първи книги след изучаването на букварите, които съдържат подбрани текстове за подобряване на четивните

умения, като същевременно чрез заложените в творбите внушения изграждат и затвърждават модели на мислене и поведение сред децата (Никола Михайловски, Иван Самарджиев, Петко Славейков, Тодор Влайков и др.);

- ✓ Христоматии – учебни помагала с подбрани художествени творби, носители на идейни, културни и естетически послания (Иван Вазов и Константин Величков, Драган Манчов, Иван Дорев и др.);
- ✓ Учебници и учебни помагала по различни учебни предмети (краснописание, отечествознание, землеописание и др.) – учебни книги, предназначени за придобиване на знания, свързани с различни научни дисциплини, които съдържат уроци, контекстуално обхващат и представят различните проявления на родното – митологеми, героически и пространствени образи).

Проучени и анализирани са „Буквар с различни поучения“ на Петър Берон (Берон 1824), „Български буквар“ на Георги Бусилин (Бусилин 1844), „Нов българский буквар“ от Рашко Блъсков (Блъсков 1856), „Българский буквар“, създаден от Петър Стоянов през 1866 г. (Стоянов 1866), „Буквар по нагледно-гласната метода“ от Димитър Николов Благоев (Благоев 1874), „Читанка за първо отделение в началните училища“ и „Читанка за второ отделение в началните училища“, съставени от Петко Славейков през 1883 г. (Славейков 1883), „Буквар и първа читанка с практическо упътване“ на Иван Самарджиев (Самарджиев 1904), „Читанка за трето отделение“ на С. Чакъров (Чакъров 1910), „Читанка“ на Тодор Влайков, поредица издания за различните класове, реализирани в периода от 1896 до 1915 (Влайков 1896-1915), „Българска христоматия“, съставена от Иван Вазов и Константин Величков (Вазов, Величков 1884), „Малка христоматия или сборник от разни творения“ от Драган Манчо (Манчов

1889), „Христоматия за IV клас с подробен учебен показател“ на Иван Пеев (Пеев 1893), „Христоматия за IV и V класове“ на Иван Пеев (Пеев 1906), поредица христоматии на Иван Дорев (Дорев 1909-1911), „Кратка всеобща география“ от Ботьо Петков (Петков 1868), „Кратък извод от българска история. Книжка за учение в IV отделение от основно училище“ на Драган Манчов (Манчов 1880) и др.

Създаването на родна книжнина и художествените образи, проектирани в нея, очертават „своето“ и се осмислят като интелектуална ценност, като път към духовната свобода за българската общност. Понятието „общност“ обединява смислово разбиранията през различните етапи на развитие на българската същност за колективизъм и представя формирането на индивидуалност сред социума. Има пряко отношение към изграждането на образа на родното и към развойния напредък при създаването на българската учебникарска книжнина. Общностният вървеж към духовност и просветно развитие притежава своите социални и психологически научно предположени аспекти, защото по думите на Десислава Лилова „Идентичността е продукт на колективното въображение, което символно трансформира и на свой ред произвежда социалния ред“ (Лилова 2003: 8). Образованието и грамотността са основните предпоставки за осмислянето на общностната принадлежност на индивида. Чрез тях той придобива знания за историята, вярата, езика, традициите и културата, които водят към себеопознаване. Художествената литература навлиза в учебниците като носител на личностни и духовни ценности, важни за формирането на родолюбиво и ученолюбиво самосъзнание у учениците.

Тенденцията се запазва като основен просветен фактор в образованието и след 1878 година, но претърпява контекстовите си трансформации, породени от идейните посоки на следосвобожденските вълнения които народът изживява.

Социалните вълнения разкриват нови тематични полета пред учебникарската книжнина на следосвобожденското време и са ясно представени. Литературата като изразител на процесите в едно общество има ролята на идеен носител на народните нагласи, които се отразяват в нейните форми и съдържание. Новите аспекти на политическия, икономическия и социалния развой постепенно започват да дават своето отражение при създаването на учебникарската книжнина на свободна България. Възрожденският образ на бащината земя, отечеството, преминава в новата литература с ясните си граници и среща първите си прояви в учебникарската книжнина. Идеята за родното застава като ядро в основата на прераждането на българската държава. В тази идея са вплетени всички образи, превърнали се в носители на духа, вълненията, родната култура и надеждата.

Образът на татковината, създаден чрез художествените описания на географски обекти и представените значими за общността величави герои и събития в разнородни жанрови форми, събрани в читанките на Тодор Влайков от 1903г. до 1915 г., в христоматиите на Иван Дорев от 1908 г. до 1911 г. (слова, текстове с пътеписен характер, кратки разкази, стихове, повести) част от учебното съдържание, има силно въздействие и внушава патриотични настроения. Този събирателен образ, изграждан по страниците на цялата учебникарска книжнина в рзличните си проявления, стъпка по стъпка от редица родолюбиви български интелектуалци, обединява общността и я превръща в нация.

Втора глава има за цел да проучи **етапите на моделиране** на учебникарската книжнина чрез дейността на автори и съставители от 40-те години на XIX век до Първата световна война. Изследва учебниците като част от културната памет и формите на представяне на родното чрез миогледа на колектива и на индивида, аспектите на интерпретиране през религиозното и през художественото.

Индивидуалния си български облик родните учебници придобиват бавно и последователно. Синкретизмът между религиозното и светското до създаването на новата българска държава все още съществува (Калянджи, Славейков и др.), но молитвеното съдържание постепенно намалява, придобива различна, придружаваща функция, наративните и лирическите текстове заемат водещата образователна роля. Процесът на специфициране се осъществява предимно чрез присъствието на постепенно разширяващ се тематичен обхват на творбите, ориентиран към потребностите на българските ученици. Учебното съдържание се съсредоточава не само върху универсалните аспекти на цялостното знание. Художествените текстове, разположени по страниците на възрожденските буквари и читанки още преди Освобождението започват да насочват погледа на читателя върху родното, представено чрез посланията в предговорната част (Берон 1824: 4-6; Бусилин 1844: 3-14), идейно разработените поетически мотиви (Стоянов 1866: 55), описанията на характерни за битието на общността елементи (Калянджи 1861: 70-71), природни особености на българските земи, географски обекти. В съставянето на първоначалните учебници за малките класове, макар и епизодично, се включват и по-будни българки — „Нов буквар за първоначалните момчета и момичета: с най-лесен начин за прочитание“ от Мария Генчева Доброплодна.

Първоначалните плахи стъпки за организация и реализиране на националноосвободителната идея се превръщат в източник на творческо вдъхновение и плододат сред широките народни маси чрез труда на интелектуалците. Техните творби моделират културата и литературният език на българското възрожденство.

В различните десетилетия от 60-те до 90-те години на XIX век, учебникарската книжнина непрекъснато променя своя контекстуален облик съобразно няколко основни фактора. На първо място застава

времето, за което този вид литература е предназначена да функционира и да откликва на обществените потребности. От ключово значение е и специфичната гледна точка на автора/съставителя относно продуктивността на конкретния учебник за образователната дейност в две посоки — от една страна ефективността на учебния процес, и от друга, не по-малко приоритетна, постъпателното вграждане в учебния процес на познанието, което обхваща понятия за род и родина., държава и държавност, нормативност и гражданственост. То дава възможност за самоопределяне на индивида в личен и в национален план, предоставя поле за идейната трансформация на „аз“ в „ние“. Следосвобожденското родното училище се превръща в място, където децата се учат на добронравие, морална отговорност, опознават историята на предците си и се превръщат в самостоятелни, осъзнати личности, които се приобщават към своя народ.

Анализират се различни модели на учебници и учебни помагала, **степен на присъствие** на идеята за родното в художествените текстове, начини по които контекстът повлиява върху значението на концептивните експликации на условните образи на родното. Обхванати са приносите към конституирането на идеята за родното в учебническата книжнина на видни български книжовници (Неофит Рилски, Драган Манчов, Петко Славейков, Иван Вазов и Константин Величков, Тодор Влайков и Иван Дорев).

Неофит Рилски оставя ярка следа в историята на Българското възрождение. Безотказно се отдава на високо благородната кауза за напредъка на образованието, учебническата книжнина и развитието на педагогическата дейност из българските земи, в продължение на около седемдесет години от живота си. Високата нравственост и безкрайното му себеотрицание, като основни маркери на творческия му път, бележат времето още от началото на формирането на новобългарската просвета и

култура, и намират своя отглас след Освобождението. Йеромонахът успява да създаде свои верни последователи сред учениците си, които по-късно се превръщат в една стабилна интелектуална основа, върху която здраво и сигурно стъпва прохождащото новобългарско светско училище. Сред тях се открояват имената на Захари Круша (учител, въвежда взаимно-учителната метода още през 1839 година в софийско училище, усвоена от него по време на обучението му в Самоков при йеромонаха. За целите на ползотворния учебен процес той прилага съставените от Неофит Рилски шестдесет и шест взаимоучителни таблици), Захари Зограф (полага началото на българската светска живопис), Никола Тонджаров (учител, деец за църковна независимост и фолклорист, учител на Райко Жинзифов), Сотир Чавдаров (учител и спомоществовател за реализирането на „Мецеслов“ на Хр. Сичанников през 1840 година и на „Общо земелеописание“ преведено от Константин Фотинов три години по-късно), Кесарий Василиев, Димитър Смрикаров, и други верни продължители на развитието на новобългарската просвета, допринесли за изграждането ѝ с разнородните си учебни граматики, преводи и помагала.

Следи от неуморния му дух преодоляват столетията и достигат до нас чрез разноликите идейни начала, които той поставя неуморно в различни области – учебническа книжнина, положена в лоното на реформаторската просветителска дейност, новаторско въвеждане на взаимоучителната система в българските светски училища, създаването на първата граматика на българския език, речници, педагогически трудове, първият български глобус, преводи с фундаментално значение (Новия завет) и не на последно място – музикоучителното му новаторство, дават основание за преклонение пред неговото неизмеримо по мащаби реформаторско дело, довело до промяната в облика на българската учебническа книжнина през XIX век.

Плодотворна за приобщаването на българите към просветното дело чрез широка и ползотворна авторска, съставителска, книгоиздателска и книгоразпространителска дейност (водещи аспекти в създаването на учебникарска литература), е ролята на книжовника, учителя и издателя на българска учебникарска книжнина Драган Манчов. Съхранението на родовата памет и на духовните традиции са водещи в обществената и в книжовническата дейност на Драган Манчов. Достатъчно ясен знак за това е названието „Бащин език”, което дава на създадените от него поредица учебници (1869 г.) и книгата за учители (1871 г.). До 1878 година Манчов издава книгите си извън пределите на родината (Цариград, Браила, Виена). В 1862 година последва дейността на Христо Данов и създава първата си книжарница в Пловдив, към която в по-късно време присъединява клонове и в Солун, и в Свищов. Така се конструира важна нова моделираща просветна линия „занаят – наука – търговия, с която Възраждането прагматично мотивира една от най-значимите си културни посоки – тази към знанието” (Тачева 2011: 21).

Интересът му към въвеждането на нови идейни практики в родното учебното дело обхваща няколко равнища – методическо („Българский буквар, нареден по най-нова метода”, 1864 г.), тематично („Бащин език за малките деца”, 1869 г., реализиран в десетки издания; „Земеописание за първоначални ученици, с 45 щампици и с харта за целий свят”, 1869 г.; „Кратък извод от българска история. Книжка за учение в IV отделение от основно училище”, 1880 г.), жанрово („Малка христоматия или сборник от разни творения. За долните класове. Проза и поезия”, която също претърпява няколко издания – 1886 г., 1889 г., 1900 г.), нравствено-възпитателно („Различни познания за малки деца”, 1866 г.).

„Бащин език” придобива изключителна актуалност за времето си и навлиза като основен учебник в образователните ресурси за много дълъг период от време, в резултат на което се осъществява многократното му

преиздаване. До края на Възраждането учебниците от поредицата продължават да намират широко приложение. Интересът към тях е провокиран от различната му структура, обучителните му аспекти и методическите подходи, които Манчов прилага.

Важна роля в съзряването на Петко Славейков като изявен родолюбец и като творец, отдаден на новата българска литература, има Паисиевата история. Става ученик на Емануил Васкидович, изучава гръцки език и опознава широтата на западноевропейското литературно творчество.

Предосвобожденското време в което твори Петко Рачов Славейков се характеризира с важни промени, обуславящи период на преминаване за българското население през редица трансформации. Около края на 40-те и по-осезателно през 50-те години на XIX век те започват да оказват силно влияние върху всички сфери, защото са свързани със сложни икономически отношения, довели до преминаване от една форма на социално устройство в друга.

Това е времето, в което учебникарската дейност става напълно осъзната и целенасочена (може да се съди по предговорите, които изпълняват функцията на смислово определящо въведение, уточняващо задачите и предназначението на съответния учебник). Образователното дело и периодичният печат се консолидират в полето на дидактиката, за да се постигне по-добър резултат при учениците, затова просветните усилия се съсредоточават и в тази посока. Жанровите форми на художествените текстове се разнообразяват.

Погледът на по-образованите българи целенасочено се отправя в две посоки. Първата е насочена към съхранение и книжовно разпространение на народната старина като извор на културна памет, която по думите на Ян Аман е „устойчива на времето и неразрушима форма” (Асман 2001: 165), чието ядро са текстовете, значими за съответната общност. Това е

своеобразен начин миналото да се предаде чрез посланията в народната словесност и по този начин да достигне с нова рецептивна роля до българите, живеещи в новото време. Тази книжнина, реализирана като плод на активна събирателска дейност, също учи. В поуците от старото, традиционното, се съдържат посланията към съвремието, стъпили здраво на основата на общото, бащиното и прераснали в разнообразни художествени форми, изразяващи родното. Сборници като „Български пословици” 1852 г. от П. Р. Славейков, „Български народни песни” 1860 г., събрани и издадени от П. Р. Славейков и др. са знак за възникване на идеята за общностна идентичност като основание за издаване на книги с разнообразни народни текстове. Автентичните песни и пословици са словесните форми на традиционното родово припознаване сред българското население. Втората обхваща организацията и книжовното обезпечаване на светския модел на образование, създаването на учебници, отговарящи на потребностите на българското население („Буквар” 1858 г., П. Р. Славейков, „Букварче” 1860 г., П. Р. Славейков, „Взаимноучителни таблици” 1867 г., П. Р. Славейков, „Буквар или Таблици за сричане” 1868 г. от П. Р. Славейков и др.). Със същата цел се адаптират свещените текстове за нуждите на училищната дейност („Съкратение на свещената история за употребение в народните училища” 1858 г., П. Р. Славейков, „Кратка свещена история” 1869 г. от П. Р. Славейков, приспособена за учениците, която съдържа въпроси за упражняване на наученото – 47 и 48 страница в изданието). Приносът на Славейков към черковното движение е описван обстойно от редица изследователи в областта на литературата и историята, но конкретно не е обект на дисертационния труд, който се фокусира върху литературната и предимно върху учебникарската му дейност. В учебниците, създадени от него преди Освобождението, молитвените текстове като универсален религиозен обединител все още запазват водещата си роля. Идеята за родното е специфична и се проявява

фрагментаризирано първоначално в букварните текстове за четивни упражнения – „Аз съм Българин” (Славейков 1858: 15). Същите наблюдения се потвърждават и при разглеждането на Славейковите взаимоучителни таблици, в таблица № 9 (Славейков 1867: 17). В тях „Аз”-конкретиката функционира като обозначение за бащина или родова принадлежност и не носи вложен смисъл на национално определяне, защото обективно нация в институционален смисъл през Възраждането не съществува. Същевременно е знак на общ маркиращ критерий, който се явява като основен отграничителен принцип за хората, живеещи в неясно очертаните геополитически земи на татковината. Функционира като начална точка за създаването на литературния образ на родното, който също се гради фрагментаризирано. Процесът за очертаване на границата между свое и чуждо често се проявява в творбите като усещане за предел – „своето” все още не е напълно свое и „чуждото” може да е свое отчасти. Вписването на родното чрез фрагментарни елементи (моето село, моят град, моето училище, различни епизодични семейни моменти, творби, които са тематично свързани с празничния или аграрния календар и др.) продължава до Освобождението и е най-ясно наблюдаемо в учебникарската книжнина от 60-те и 70-те години на XIX век. Самият Славейков дава определение за род и родина в „Първа читанка (след букварът): „Който обича сънародниците и съотечествениците си, казува ся родолюбив и отечестволюбив” (Славейков 1868: 36), след което веднага преминава в учебния текст към обяснение на общото чувство за човеколюбие. Фрагментарирането е породено от внимателно съобразяване с цялостната политическа ситуация и обществено устройство през периода, като същевременно е маркер за отграничаване на своето, живеещо в чужда среда: „Понеже въпросът за училищата е днес за всякой народ, а особено за нас, Българите, въпрос от първа важност“ (Славейков

1871: 1)² . Осъзнаването на важната роля на българското училище, на съдържанието на учебниците, на начините на интерпретиране на образите в художествените текстове, е знак за вече настъпило начало в историко-литературното еволюционно израстване на възрожденските идеи за бъдещо национално обособяване.

Консолидирането чрез нормативизиране в условията на османското законодателство, свързано с училищната дейност, също привлича творческия интерес на Петко Р. Славейков. Възрожденското българско общество около средата на XIX век отчетливо започва да проявява желание на формиране на нормативност – ясен знак за осъзнаване на ролята на европейската модерност и ефективност в образованието и местното неналичие на такива важни фактори за концептуално изграждане на българската индивидуалност.

Пътят за създаването на родни модели неизбежно преминава през вече утвърдените чужди такива, за да достигне до оразличителните реалии и да установи свои. Към този оформящ се интелектуален потенциал се причисляват учители, съставители, писатели, представители на българския литературен живот, културни деятели. Безапелативната им грижа за българското училище достига дотам, че много от тях оставят нормативнооформени завещания (подробно описани и във финансово отношение, надлежно оформени в параграфи), в които първостепенно място се отрежда на родните образователни потребности и на българските ученици. Петко Рачов Славейков публикува през 1867 година „Завещания за учебните заведения в Габрово”³. Събраните текстове изразяват волята на Теодосий Йовчев, Васил Априлов, Петър Ив. Вражилов, Йеротей Йеромонах Габровец, Петър Иванов и др. училищата да получат капитал, който според завета на Априлов да спомогне „да се разшири образованието

---

² Славейков, П. Наръчни наставления за учителите. Цариград: Печатница на в. Македония, 1871, с. 1-12.

³ Текстът е на български и на гръцки език (1867 г.), екземплярът в Народна библиотека „Кирил и Методий” е подвързан заедно с „Габровското училище и неговите първи попечители” (1866 г.).

и науките” за „българите що са под отоманска власт” (Славейков 1867: 17). Водеща е идеята за възрожденската родна действителност, чийто публичен изразител, довел до установяване на специфични за общността правила се явявя училището.

Славейков е народният изразител на идеи за гражданска „законова” свобода, които съпровождат цялостната му учителска, съставителска, литературна, преводаческа, фолклористична и политическа дейност. Наблюденията върху неговите сборници, читанки, литературни творби и детската му публицистика показват по какъв начин се конструира образът на родното в представите на българските ученици.

Периодът след Освобождението през 1878 година е градивен за развитието на нови достижения в литературата на новоосвободена България. Художествените текстове се включват активно в живота на българина и присъстват по различен начин чрез своята многофункционалност в учебникарската книжнина. Допринасят за изразяването на обществените нагласи, благотворно повлияват общностното естетическо мислене, имат възпитателна и учебна функция, и не на последно място оказват въздействие върху институционалните процеси във всички сфери от живота на вече легитимната млада държава и нейните граждани.

Приносът за богатото разгръщане на всички тематични и жанрови равнища в литературната дейност сред българите и нейното утвърждаване като градивен фактор за развитието на родното образование е на поколението интелектуалци, съзряло след средата на 90-те години на XIX век. Това са личностите, участници и свидетели във всички предосвободенски тежнения. Пренесли възрожденския идеализъм и устойчивите образи на родното (героически, природни, географски) в следосвободенското време, натоварени с друга, нова задача, съграждаща националната литературна традиция. Идейната широта и модернистичните

настроения са основни характеристики на духовния свят на образованите личности. Те не само черпят от опита, мъдростта и знанията на предходните поколения свои сънародници – писатели, поети, автори на помагала и учебници, но сами прилагат модерни за своето съвремие книжовни практики.

Такива личности са Константин Величков и Иван Вазов. Двамата съавтори на „Българска христоматия” са се докоснали реално до държавната политика на младото Княжество, но целенасочено са вложили духовните си сили в литературата и образованието на своя народ. Публикуването на „Българска христоматия“ в две части през 1884 г. от Величков и Вазов се откроява като знаков момент в развитието на българската литература. Христоматията не е обикновено учебно пособие. Тя е внимателно обмислен проект за създаване на естетически вкус у българския читател, за повишаване на цялостната култура на учещите чрез запознаване с разнообразни родни и с избрани чужди образци на художественото слово. Не на последно място, за съхранение в паметта на поколенията на редица текстове, които имат национално значение за всеки българин („История славянобългарска” на Паисий Хилендарски, басни, идилии и песни на Петко Славейков, поезията на Любен Каравелов, лириката на Добри Чинтулов, елегииите на Христо Ботев, Ст. Стамболов и Иван Вазов, драматургичните творби на Васил Друмев и Константин Величков и редица други).

„Своето” в текстуалното богатство на „Българска христоматия” е конструктът на вече националната литература, срещнала за първи път представянето на историколитературната си същност. „Чуждото” става градивно, то дава поле за един по-широк, различен поглед върху универсалните ценности и моделира националните по пътя на модернизацията. „Кратък исторически преглед на новобългарската литература” е литературноисторическият обзор, който задава началото на

научното хронологично проследяване в развитието на българската литературност от създаването на Паисиевата история до 70-те години на XIX век. Представени са всички автори, които според Иван Вазов и Константин Величков изграждат облика на новобългарската книжовност (писатели, историографи, съставители, публицисти, белетристи, драматурзи и първи създатели на лиро-епически художествени творби). Обхванати са два плодотворни за развитието на родната художествена литература периода (и предосвобожденския, и първите години на следосвобожденския).

Съставянето на „Българска христоматия“ е резултат от сътрудничеството на две изключителни личности, чиито допълващи се умения и визии са от решаващо значение за успеха на съвместния им проект. „Българска христоматия“ се утвърждава като важна част от родната учебникарска книжнина, значима за оформянето на новия облик на националното образование и българската културна идентичност. Утвърждава се като знаков за развитието на учебникарската книжнина сборник с подбрани авторитетни текстове от самото си създаване.

Образователните цели на „Българска христоматия“ се простират далеч над обичайното литературно училищно обучение. Предназначението ѝ е многостранно. Разпростира се към важния за нацията аспект за утвърждаване на гражданските позиции сред народа. Тематичното богатство и жанровото многообразие на текстовете в учебното помагало прозорливо предлагат възможности за разширяването на хуманистичните и родолюбиви възгледи сред учениците.

Съставителите на буквари и читанки често черпят идеи и опит от учебните практики в чуждите, политически свободни страни и се стремят към приобщаване с модерните просветителски европейски тенденции. Това се отнася не само за учебниците, създавани преди Освобождението. В голяма степен чуждо влияние в подредбата и съдържанието на читанките

след 1878 година също продължава да се усеща, но вече по други причини, вътрешни за държавата, предимно политически. Те неминуемо дават отражение върху литературата и в частност върху учебникарството. Такава тенденция се наблюдава в учебниците, създадени от Тодор Влайков, който е съмишленик на народническото движение в България и симпатизант на толстоизма, с чиито идеи се запознава по време на престоя си в Русия, където получава своето образование в Московския императорски университет.

Когато Тодор Влайков поставя началото на учебникарската си авторска и съставителска дейност, той вече разполага с опита на своите предходници, но и със собствена концепция за потребностите на новото време. Завръща се от Москва, прекъсвайки образованието си поради нетърпимост към задълбоченото изучаване основно на гръцки и латински език. Запознат е с концепциите на Николай Михайловски за народничеството и е решен да се посвети на българското народно образование. Това е времето, в което идеята за родното в се превръща в основен конструкт в изграждането на народността. Тя е решаваща за осмислянето на общностната индивидуалност като национална идентичност и намира широко поле за отечестволовливо възпитание на младото поколение чрез учебникарската книжнина. В този смисъл, художествената литература, като неразделна част от учебната, не само обучава, тя има силата да приобщава и да изгражда ценности. Публицистичната, писателската, политическата и съставителската дейност на Тодор Влайков е цялостно ангажирана с образователния растеж на народа. Посветена е на вписването на художествеността като съграждащо явление в учението и като процес, обединяващ гражданите чрез идеята за родното, тематично представена в голяма част от изучаваните творби. Същевременно, като депутат от XI Народно събрание и XVIII Обикновено

събрание не спира да защитава ревностно правата на българските ученици⁴.

Народническите идеи на създателя на първите следособожденски читанки са ясно изразени. В цялостната му съставителска дейност се открива желанието за създаването на нова учебникова структура, която да даде на учениците не само пълноценни знания, да им предостави нов поглед върху обществените процеси в родината и да възпита в децата родолюбие, съчетано с чувство за народно единение, което да противостои на едноличността на властимащите.

Народническото движение в България разкрива поле за тенденциозен отзвук на промените сред народните маси и по страниците на учебникарската книжнина. Проследяването им се извършва с помощта на етичския подход, който дава основание за разглеждане и анализиране на текстовете в българските учебници от 80-те и 90-те години на XIX век от културна, литературна и политическа гледна точка, съобразно презумпцията за културното влияние над индивидуалните действия и мислене. Този подход има за цел да открие функционално значимите образи, свързани с родното, чрез систематизирано проследяване на идейните контексти в произведенията, поместени в учебниците и учебните помагала, и по-конкретно в читанките, създадени от Тодор Влайков, където народното се съвместява изцяло с родното чрез образността на художествения език.

Учебниците за начално образование, създадени от Тодор Влайков, се отличават с богато тематичното съдържание, което обхваща всички посочени в изследването идейни образи, свързани с народническото движение. Неговите читанки са изцяло съобразени с министерските разпоредби, същевременно притежават свой специфичен облик и се

---

⁴ Влайков, Т. Няколко речи изказани в XI Обикн. Нар. Събрание (през пролетната и есенната сесии). Видин: Печатница на Д. С. Балев, 1902, с. 68-91.

възприемат изключително добре от учителите и учениците. В резултат на това учебниците се преиздават многократно с извършени допълнителни подобрения, за да отговарят на актуалните за времето потребности.

След Освобождението българската култура и образование имат една централна задача, а именно да изградят национално самосъзнание и чувство за принадлежност към „родното“ — земята, езика, народа, историята. До Първата световна война училището е основният инструмент за постигането на това. Христоматиите на Иван Дорев са учебници, градящи национална идентичност чрез посланията в литературните творби, не просто сборници с текстове, които имат родолюбив характер. Те засягат социални теми като бедността, неравенството, съдбата на обикновения човек, противопоставянето между народа и властта, между селото и града – основните актуални и наболелите проблеми на българското общество. В христоматиите на Иван Дорев от 1909–1911 г. тези текстове имат своето място, защото възпитават състрадание, трудолюбие и справедливост – ценности, свързани с моралната основа на новата държава.

По страниците на неговите христоматиите са представени разнообразни творби на преводни чужди текстове (Х. Хайне, Л. Н. Толстой, И. С. Тургенев, В. Короленко, М. Ю. Лермонтов) и на български творци, важни за развитието на родната литература – Ив. Вазов, И. Р. Блъсков, Хр. Ботев, З. Стоянов, П. Р. Славейков, П. П. Славейков, К. Величков, К. Христов, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров, Хр. Силянов, Т. Влайков. Присъствието на „диалог между различни видове писане“ (Юлия Кръстева), формира у учениците цялостна представа за измеренията на родното в исторически и литературно различното време чрез организация на междутекстови смислови препратки, които се пресичат тематично. Същевременно подборът на художествени творби по естествен път създава естетически нагласи у читателите. Това е важен компонент за пълноценно

обучение, отговарящо на ново, различно, актуално на европейските тенденции възпитание.

Патриотичната възрожденска поезия в хрестоматиите на Иван Дорев е представена чрез оди, елегии и песни за родината от Ботев, Вазов, Каравелов, П. Р. Славейков и др. Преобладават темите за любовта към България, героизма на борците за свобода, красотата на природата. Одите, елегиите, и песните са силно емоционални, ритмизирани и лесни за запомняне. Функцията им е да превърне любовта към отечеството в чувство, в дълг, в своеобразна естетическа норма. Тези текстове допринасят за изграждането на идеализирания образ на родината – чрез природата („Хубава си, моя горо“), историята („Паисий“, „Левски“), героите („Хаджи Димитър“). Превръщат българската земя в свещено пространство – родината не е просто територия, а одухотворен роден дом.

Трета глава представя конструирането на образната символика и емблематични фигури, намерили място по страниците на учебната литература, издавана по време на изследвания период.

Символното началото на просветителската идеология за българската общност се свързва с образа на Паисий Хилендарски. Написаната от него „История славянобългарска“ е първата стъпка по пътя към осъзнаването на българската общност като народностно единство. Дългият за извървяване път в тази посока започва със създаването на „История“ и концепцията, която авторът очертава в нея пред сънародниците си. Изначалният възрожденски труд на отец Паисий Хилендарски учи народа на стремеж към отхвърляне на зависимостите и посочва възрожденските изражения на родното – езикови, духовни, исторически. Той гневно порицава колективните, изградени през робските векове различни форми на родоотстъпничество и призовава към стремеж за опознаване на героичните български личности, моменти от историята на народа и основите на майчиния език. Поради това „История“ служи и като разделна времева

линия между „колективното неосъзнато” и подстъпите за отграничаване на личното, превръща се в мост между класическата архетипност и изграждането на ново, просветителско, различно мислене сред българите. Подтиква към предефиниране на гледната точка относно собствената идентичност и среща широк отзвук в следосвобожденската литература.

Значима в поставения контекст е дългогодишната работата на руския учен (литературовед, фолклорист, етнограф и публицист) Александър Николаевич Пипин, възпитаник на Казанския университет и на Петербургския университет. В резултат на трайния му и задълбочен научен интерес в областта на литературната теория, той систематизира проучванията си в тази посока. През 1884 година издава труд със заглавие „Обзор истории славянских литератур”. В него са обособени отделни глави, които постъпателно проследяват пътя и историческото развитие на литературата в България. Още в самото начало, в първия раздел, наименован „Исторически забележвания”, се казва: „...в старата епоха на Славянската образованост, Българската писменост е била първата литература на Православното Славянство - и според времето и според историческото си значение” (Пипин 1884: 3). Преводът на Г. Н. Колушки е отпечатан няколко години след Освобождението. Пипин представя концепцията си за значението на Паисиевата творба, която определя като знакова за развитието на българската литература. Според него, това е време в което „Българската литература едва показва признаци от новия живот, в който стъпва българският народ” (Пипин 1884: 3).

Образът на родното и символните му форми на представяне са разглеждани нееднократно от редица изследователи и автори в разнородни трудове (научни, учебнически текстове, художествени творби) и след Освобождението, малка част от които са „Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища” от Ал. Теодоров-Балан (Теодоров-Балан 1896), „Христоматия за III клас с подобрен учебен

показател”, съставителско дело на Ив. Пеев (Пеев 1894), „Българска христоматия или сборник с избрани образци по всички родове съчинения. С приложение кратки жизнеописания на най-знаменитите писатели. За класовете на градските училища и на реалните гимназии.”, съставителски труд на Ив. Вазов и К. Величков (Ив. Вазов, К. Величков 1884), „Читанка за четвърто отделение” - Т. Г. Влайков (Влайков 1896), „Сборец из живота на български по отлични мъже. Книга за учители и народа.” - съставил и наредил Г. П. Русески (Русески 1887) и много други.

В „Сборец из живота на български по отлични мъже. Книга за учители и народа” (1887 г.) е представен символният образ на хилендарския минах. Г. П. Русески определя жанрово Паисиевия текст като „...историческо съчинение...” (Русески 1887: 50), но авторските обръщания в текста на „История славянобългарска” полагат творбата не само в полето на историографията, а и на литературността. Той обръща внимание на това, че „История” представя хронологично факти от историческото минало на предходната българска държавност – „народ, царе и светии”. Това е характерен белег на историческото съчинение, на летописа, но не е достатъчен за категорично определяне на жанровата принадлежност, защото в „История славянобългарска” присъстват обръщанията, придружени от емоционални изблици, разказът, черти на публицистиката.

„Читанка за четвърто отделение” от Т. Г. Влайков, шесто издание (поправено и допълнено) съдържа разказ, отпечатан под № 75 (с. 73-75), със заглавие „Кой е написал първата българска история”. Текстът на разказа уточнява, че тази „История” помага на българския народ да се стресне и да се събуди от робския сън, а така се начева Възраждане за България. Паисий Хилендарски е символът, обединил в същността си надеждата за спасението на българите от бездуховността, безпросветността

и незнанието за собствения род. Образът му е идеен носител на светлината на знанието, вярата и родолюбието.

Софроний Врачански с пламенно родолюбие и книжовно усърдие прави първия препис на „История славянобългарска“, след което създава „Кириакодромион, сиреч неделник“. Запознат с наболелите просветни проблеми сред общността, той обръща специално внимание на наблюдението дали отделният човек може да чете, или не е ограмотен. Сред „Българския народ, много човеци има неучени“ (Врачански 1806: 5-6). След изнасянето на тези проблеми на преден план, той описва причините, поради които създава „Неделник“ и усилията, които влага за да състави на новобългарски език книгата за неделни прочити, придружени с тълкувания и нравоучения към тях, както сам се изразява (Врачански 1806: 5-6). Родолюбието е водещ мотив в грижата му за успеха на просветителското начало сред неговите съотечественици.

Две години преди отпечатването на „Кириакодромион, сиреч неделник“ Софроний Врачански създава „Житие и страдания грешнаго Софрония“. Тази първа в жанрово отношение автобиографична българска творба няма за цел да учи и според никакви критерии не може да се причисли към учебникарската книжнина. Текстът не получава публичност до 1861 година, когато Георги Раковски го помества във вестник „Дунавски лебед“ на страниците на няколко поредни броя⁵. Творбата има важно значение за изследователските усилия, поради констатацията, че междутекстово представя един общовалиден образ за българите във времето на XIX век, или по думите на професор Раковски „Софроний Врачански затваря между първата и последната страница на своето житие един наративен модел, който става идентификационен, нещо като културен код, доминиращ българския образ на света“ и по този начин се превръща в „лична история на един народ“ (Раковски 2013: 61). Тази история е

---

⁵ Вестник „Дунавски лебед“, г. II, бр. 55-61. Белград, 1861 г.

носител на основни щрихи от образа на родната действителност, той не е имагинерен, а реален.

„Краткое политическое землеописание за обучение на българското младенчество” от архимандрит Неофит Хилендарски Бозвели е част от „Славенобългарское детеводство”. Учебникът е свидетелство за започнали промени към самоопределяне в българското съзнание. Съдържанието на учебника показва, че нееднократно между основния географски обучителен текст са вплетени открояващи българската идентичност послания към младежите за които е предназначено „Краткое политическое землеописание”. Това има пряка връзка с процеса около изграждането на идентичността, защото тя като обхват включва в себе си и териториалното разграничаване между общностите, породено от културни, исторически, социални и географски условия, които имат силата да окажат въздействие върху характерните черти на хората, които са част от едно общество.

Личността на Ботьо Петков е неразделна част от изковаването и затвърждаването на идеята за българщина и ситуира фигурата на учителя – символ, свързан с нея. За общността образът на учителя, който се съвместява с образа на героя е сакрална величина, а за изграждането на родната история е канавата върху която се извезват, укрепват и увековечават патриотичните чувства на индивида. Това представлява клетъчната му спойка с общността. Убежденията на Ботьо Петков, които стоят в основата на цялостната му учителска, преводаческа и учебникарска дейност имат своите идейни катализатори – връзките на уважавания учител с героични личности са известни и обсъждани в тогавашното общество.

Когато Кримската война назрява, през 1853 година даскал Ботьо Петков превежда труда на Юрий Венелин „Критически издирания за историята бльгарска” в две части и ги реализира като учебници на роден език. Учител и патриот, той познава необходимостта от изучаването на

родната история и нейното значение за формирането на устои у всеки българин. Водейки се и от пламенните идеи на Георги Раковски, с когото се познават отдавна (ученическите им години преминават заедно в Карлово, под ръководството на учителя Райно Попович), той приема като свой девиз водещата максима на Раковски „Народ без повественост е мъртъв нравствено“. Големият му принос към просветлението на българите за историческото им минало е горепосоченият превод в две книги.

Ползотворната книжовна дейност на Ботьо Петков, която има съществен принос към изграждането на образа на родното сред неговите ученици е разностранна, целенасочена в стремежа си за повдигане и укрепване на българския дух. Подбужда освободителните нагласи сред населението и има важна роля за формиране на идеята за цялостна промяна на несправедливото положение е което е поставен народът в продължение на пет века. Трудовете му се превръщат във важна предпоставка за поклъването на идеята за изобретяване на родното, националното, защото този сложен и многокомпонентен процес се нуждае от родолюбив тласък, какъвто Ботьо Петков неуморно реализира в учителската, преводаческата и обществената си дейност.

Изследваните в предходните части на дисертационния труд източници ясно очертават начина по който образите на св. Кирил и св. Методий се превръщат в родни символи за българите преди Освобождението. Имат решаваща роля за пробуждането на съзнанието на народа по време на османското владичество. Трансформират се в основни идейни вдъхновители и насърчават към развитие на концепцията за съхранение на българската култура и общностните ценности през Възраждането още в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, в частта „За славянските учители“.

Учебникарската литература и след Освобождението продължава да е една от водещите форми в този процес, защото способства за усвояването и възприемането им не само като създатели на славянската писменост, а и като първоучители, създатели на родното просветителско начало.

Настоящата част от трета глава разглежда проявлението на образите на св. Кирил и на св. Методий по страниците на учебникарската книжнина от Освобождението до Първата световна война. Като самостоятелни светци или като част от култ (св. Равноапостоли), те активно участват в изграждането на представата за родното чрез конкретни текстове за обучение (Ганчев 1899:16-25; Георгиев 1908:38-43; Горов 1884:1-63; Драгнев 1892:1-44; Душанов 1870: 1-53; Стоянов 1911:28-37 и други).

Изследователският текст се опитва да представи хипотези на въпросите: „Как се конструира образът на светците в съзнанието на детската ученическа аудитория?“, „Какви са измеренията на този култ?“, „Защо техните образи активират идеята за родното?“. Учебникарската литература се оказва естествен ареал за представянето на делата на Кирил и Методий, чрез които те окончателно се вграждат в съзнанието на българина като „първоучители“, „просветители“ и родоначалници на българската литература.

Този процес има своите хронотопни и исторически предпоставки, от които развитието на учебната книга в изследвания период се повлиява съществено. Тенденцията за идейно разрастване на култа при усвояването на образите на св. Кирил и св. Методий като родни се запазва и продължава развитието си и след 1878 година. Присъствието на фигурите на двамата братя в учебните среди се разширява още повече в различни аспекти — под формата на изображения, в текстове с разнообразен жанр, като материална памет. Следосвобожденското поетическо изкуство също величае двамата първоучители. През 1892 г. Стоян Михайловски написва стихотворението „Кирил и Методий“ и го определя като „Проект за

български всеучилищен химн”, в какъвто по-късно той действително се превръща. Евелина Джевиецка, творбата на Стоян Михайловски, създадена в новото време е „...част от два взаимно свързани канона: на българската литература и на кирило-методиевския разказ в българската културна памет.” (Джевиецка 2023: 313). Кирило-методиевският разказ се вписва в културните традиции на българина още в далечното време на Средновековието в България. Процесът на утвърждаване на образите на св. Кирил и св. Методий като родни се имплицира сред възрожденската българска общност и носи посланието за стремеж към книжовност, като към основна предпоставка за духовно освобождение от оковите на незнанието и на робството. Художествената творба на Стоян Михайловски носи идейните белези на българската просветителска традиция, но е част от следосвобожденската литература и се превръща в продължител на утвърждаването на литературните образи на двамата братя като основоположници на просветителското родно начало.

Наблюдава се развитие при начините на представяне на св. Кирил и св. Методий в учебникарската литература — образите се усвояват от читателите не само чрез описаните по-горе реалии, а и през художествена текстуалност, вградена в основната историографска структура. Паратекстът в учебникарската литература (често под формата на изображения на равноапостолите, които съдържат различни отчетливи детайли) също изпълнява своята важна функция при училищните книги.

Възраждането символично се бележи с появата на Паисиевия труд „История славянобългарска”, в който след многовековно мълчание книжнината заговаря за величавите образи на св. Кирил и св. Методий. Едва в зрелия период на Възраждането, заедно с бурния подем на народните маси се акцентира осъзнато и целенасочено върху прославянето на книжовните български родоначалници. Този процес намира своето отражение в гравюри и иконописи, в наименованията на българските

православни храмове, в учебникарската книжнина под формата на паратекстови елементи, в литературни и историографски текстове, в създаването на първите химни за прослава на солунските братя. Образите им служат като упование за преодоляване на безпросветния мрак и като катализатор за патриотическите чувства на българското население. Кирил и Методий са сред водещите фигури, които народът възприема като основен духовен стълб, който дава реални надежди по пътя към свободата, припознава Кирил и Методий като свои. Целият този процес продължава да се доразвива и в учебниците, създадени след Освобождението. Показателен пример за ползите от ученето е „Кратък извод от българска история. Книжка за учение в IV отделение от основно училище”, съставена от Д. В. Манчов през 1880 година. Вниманието се насочва към темите и идеите, концептирани в него — необходимостта от познаване на българската история, важноста на това „да знаем и за скъпите преминали години от животът на целий българский народ” (Манчов 1880: 1). Още в самото начало на учебника, непосредствено след текста за произхода на българите (с. 1-13), е позиционирана частта, посветена на Кирил и Методий. Текстът отчетливо говори за това как се усвояват образите им и какво идейно послание внасят в народната памет. Този дял съвместява в едно текст и изображение. Така структурираната цялост като учебен похват има улесняваща роля при възприемането и усвояването на символните образи на светците, които се асоцират със знанието за родното слово.

Анализира и концептира мястото на Кирил и Методий в българската литература, дава отговор на въпроса защо образите на равноапостолите се припознават като родни сред българската общност. Разглежда труда на Паисий Хилендарски като основен конструктор на българската памет и начало на просветителската дейност, защото не може да се опишат еднозначно разширяването и обогатяването на учебникарската книжнина чрез исторически, езикови, географски или литературни и

публицистични текстове, които са носители на идеята за родното преди написването на „История славянобългарска” от Паисий Хилендарски.

„История славянобългарска” се оказва граница, вододел между Средновековната „учителна книга” и раждането на „Историята”, която се превръща в учебник, сочещ „ползата от историята” като широкообхватно знание, което представя не само духовната, но и гражданската същност на българите. Така тя се превръща и в модел за родното, защото обединява социума и го подтиква да насочи поглед от индивидуалния си свят към общостния – свободата като кауза, „Историята”, миналото, Аспектите носят в себе си идеята за перспектива, надежда, бъдеще. Тази идея се поражда от актуализирането на паметта, от своеобразната авторефлексия възникваща от познанието на света и на себе си. Образът на нейния създател се превръща в символ на знанието за собствените род и родина, майчиният език, миналото на предците. По думите на професор Вера Бонева, хилендарският монах „и неговата „История славянобългарска” представляват канонизирана част от стожерите на българската национална идентичност” (Бонева 2011: 31).

Понятието „национална идентичност” по времето на Паисий Хилендарски не съществува, защото няма българска държава и нито икономически, нито политически българите не са свободни. Културните специфики, майчиният език и историческото минало са обединяващите фактори за народа. Именно те застават в основата на концепцията, която Паисий очертава пред читателите на „История славянобългарска” и която се превръща в предначертан път за постигането на суверенитет в края на XIX век. По този начин „История” се превръща в учебник. Родолюбиви грамотни българи стават преписвачи, разпространители, учители.

Паисиевото дело дава тласък на индивидуалното осъзнаване за принадлежност към общност, която е припозната като „своя” на основата на няколко признака – териториалност, език, писменост, вяра. Това

безспорно превръща книгата и нейния автор в основни градива на българската просветна книжнина, които имат цялостната основополагаща роля за осмислянето на знанието като конкретна висша ценност, учението и познаването на историческото минало и на българския език като важна за общността необходимост.

Образната символика на просветителското българско начало под различни форми неизменно стои в основата на родната учебникарска книжнина от 60-те години на XIX век до Първата световна война.

В заключение може да се каже, че дисертационното изследване се стреми да изясни въпроси, които възникват при проучването на учебникарската книжнина и представят идеята за родното, поставена в различни контексти, предопределени от хронологичното развитие на просветителските процеси из българските земи. Учебните текстове могат да се характеризират като научноизследователска основа, важна за литературната наука. Този показател определя необходимостта от проучването им и важноста на изводите, до които достига.

БИБЛИОГРАФИЯ (с. 217 – с. 225)

Библиографията е последната част от дисертационния труд и е разпределена както следва:

- ✓ Научна библиография (с. 217 – с. 224)
- ✓ Използвани източници (с. 225 – с. 235)

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНАТА В АВТОРЕФЕРАТА
ЛИТЕРАТУРА

- Асман, Ян. (2001).** *Културната памет*. София: Планета – 3, с. 12-303.
- Бонева, Вера. (2005).** *Възраждане: България и българите в преход към новото време*. Шумен: И. Епископ Константин Преславски, с. 15-345.
- Бонева, Вера. (2011).** Паисий Хилендарски в Българското възраждане. – В: *Македонски преглед. Списание за наука, литература и обществен живот*. Издава Македонският научен институт, година XXXIV, 2011, кн. 3, София, с. 31-50.
- Берон, Петър. (1824).** *Буквар с различни поучения*. Брашов, с. 1-129.
- Бусилин, Георги. (1844).** *Български буквар. На издивение московскаго купца Ангели Николаевича Хаджогло из града Русчук*. Москва: Университетска печатня, с. 1-14.
- Влайков, Тодор. (1902).** *Няколко речи изказани в XI Обикн. Нар. Събрание (през пролетната и есенната сесии)*. Видин: Печатница на Д. С. Балев, с. 68-91.
- Влайков, Тодор. (1903).** *Читанка за четвърто отделение. Тринадесето издание. Първото издание през 1898 г. е одобрено от Министерството на Просвещението с писмо от осми август същата година*. Търново: Книжарницата на Е. П. Христов. Варна, скоропечатница „Зора“ на П. Н. Икономов. № 22., с. 3-190.
- Врачански, Софроний. (1806).** *Кириакодромион, сиреч Неделник*. Типография Римнической епископии, с. 5-7
- Ганчев, Добри. (1899).** *Учебник по българска история за долните класове от гимназиите и за три-класните училища*. Пловдив: Издание и печат на Христо Г. Данов, с.16-25.
- Георгиев, Йордан. (1908).** *Учебник по българска история за III клас. Трето издание*. Търново: Книжарница на Е. П. Христов, с. 38-43.

Горов, Петър. (1884). *Кратки разкази и биографии от всеобщата и българската истории. За основните училища.* Пловдив: Областна Печатница, с. 1-63.

Drzewiecka, Ewelina. (2023). Bible in Translation”: Bulgarian Narrative About St. Clement of Ohrid in the Interwar Period and the Transfer of Modern Ideas. - В: *Przekłady Literatur Slowianskich.* Т. 13, s.1-22. ISSN 2353-9763 (wersja elektroniczna). DOI <https://doi.org/10.31261/PLS.2023.13.06>

Драгнев, Иван. (1892). *Отечествоведение за ученици от III отделение на първоначалните училища.* Пловдив: Издание и печат на Христо Г. Данов, 1-44.

Душанов, Димитър. (1870). *Кратка българска история по питане и отговор за първоначалните училища.* Цариград: Печатницата на Курие Д’Ориан, 1-53.

Калянджи, Павел. (1861). *Кратка читанка за взаимните училища.* Одеса: Книгопечатница на П. Францов, с. 1-72.

Лилова, Десислава. (2003). *Възрожденските значения на националното име.* София: Просвета, 5-304.

Манчов, В. Драган. (1880). *Кратък извод от българска история. Книжка за учение в IV отделение от основно училище.* Второ издание. Пловдив, Свищов и Солун: Печатница и Книжарница на Д. В. Манчов, с. 1-25.

Пипин, Спасович / Прев. от рус. Колушков (1884) - Пипин, А., Спасович, В. / Прев. от рус. Колушков Г. *История на българската литература,* Кюстендил: Книжарница на В. Д. Поборникъ, с. 70-74.

Ракъовски, Цветан. (2013). Житието на българските литературни контексти през XIX век. – В: *Годишник на Филологическия факултет.* УИ „Н. Рилски”, Благоевград . Т. 11, с. 54-61.

Русески Георги. (1887). *Сборец из живота на български по отлични мъже. Книга за учители и народа.* Стара Загора: П „Знание”, с. 50-167.

- Славейков, Петко. (1858).** *Буквар*. Цариград: Книгопечатница на Д. Цанков и Б. Мирков, с. 15.
- Славейков, Петко. (1867).** *Взаимноучителни таблици. Таблица 9*. Цариград: печатница на в. „Македония“.
- Славейков, Петко. (1867).** *Завещения за учебните заведения в Габрово*. Цариград, с. 3-62.
- Славейков, Петко. (1868).** *Първа читанка (след букварът)*. Цариград: печатница на в. „Македония“, с. 3-16.
- Славейков, Петко. (1871).** *Наръчни наставления за учителите*. Цариград: Печатница на в. Македония, с. 1-12.
- Стоянов, Тома. (1911).** *Учебник по отечествена история за III клас. Първо издание*. Цариград: Печатница на Ф. Валла, с. 28-37.
- Тачева, Елена. (2011).** *Възрожденски семинари*. Благоевград: Университетско издателство „Н. Рилски“, с.16-348.

НАУЧНИ ПРИНОСИ

1. Дисертационният труд е пръв опит за обобщено диахронно изследване на концептивното развитие на идеята за родното в учебникарската книжнина от 60-те години на XIX век до Първата световна война.
2. Дисертацията е пръв опит да се разчете патриотичното образование за родното през учебници и учебни помагала, създадени във време, в което учебната литература се утвърждава като носител на идеи за общностно самоопределяне и като институционален посредник при формирането на националното самосъзнание.
3. Приложеният новаторски подход (паралелно анализиране на учебникарската книжнина преди и след Освобождението) при изследването на обхванатите в разработката източници потвърждават хипотезата, че идеята за родното се предефинира контекстуално в различните етапи на развитие. Тя е водеща в периода преди Освобождението, когато общността се стреми към осъзнато преодоляване на културната, естетическата, социалната и идейната изолация чрез образование. След 1878 година, когато училището се институционализира и заема приоритетно място в политиката на млада България, родното застава в основата на националния облик на българската литература.
4. При анализа се установяват различни поведения на литературния текст през етапите на развитие на учебникарската книжнина (преди и след 1878 година). Това дава възможност да се проследи вписването на идеята за родно чрез система от образи и фигури, конструирани митологеми и символи, конституирани пространствени и хронологични маркери, поставени в контекста на географското и ментално понятие за „родно“.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ
ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. **Асенова, Г. (2022).** Паисий Хилендарски и Софроний Врачански - вдъхновители и учители на стихотворците през различните етапи на Възраждането в България. - Сборник с доклади от XVI Национални филологически четения за студенти и докторанти в чест на светите братя Кирил и Методий, Благоевград, 2022 г., Издателски комплекс „Неофит Рилски”, с. 74-83. ISSN 2535-0625.
2. **Асенова, Г. (2022).** „История славянобългарска“ в учебникарската книжнина през периода от Освобождението до Първата световна война. – В: Сборник с доклади от Юбилейна научна конференция "Св. Паисий Хилендарски: между мисията и историята", Пловдив, 2022г., с. 30-42. ISBN 978-619-202-819-0; Български портал за отворена наука. Линк за дигитален формат: <https://bpos.bg/publication/54183> (Bulgarian Portal for Open Science).
3. **Асенова, Г. (2023).** Реформаторското дело на Неофит Рилски и промяната в облика на българската учебникарска книжнина през XIX век. - В: Сборник с доклади от XVII Национални филологически четения за студенти и докторанти в чест на светите братя Кирил и Методий, Благоевград, 2023 г., Издателски комплекс „Неофит Рилски”, с. 119-129. ISSN 2535-0625.
4. **Асенова, Г. (2023).** Образите на Кирил и Методий и идеята за родното по страниците на учебникарската литература от Освобождението до Първата световна война. - В: Polyslav monograph 2023 (под печат).
5. **Асенова, Г. (2024).** Идеята за родното в пиесите за деца на Добри Немиров. - В: Сборник от Национална научна конференция „Пътят

на българската литература за деца и юноши”, София, БАН, 2024 г., Издателски център „Боян Пенев”, с. 20-29. ISBN 978-619-7372-85-4. Линк за дигитален формат: <https://bglitdetska.ilit.bas.bg> и на адрес: <https://ilitizda.com/library>

НАГРАДИ

1. Втора награда в секция „Литература“ от научна конференция – XVII национални филологически четения за студенти и докторанти в чест на светите братя Кирил и Методий, организирани от Филологическия факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски” на 11.05.2023 г., гр. Благоевград. Тема на доклада: „Реформаторското дело на Неофит Рилски и промяната в облика на българската учебникарска книжнина през XIX век”.